

A „betűk köztársaságának” eredetéről – másként

Philipp Blom *Amikor a világ kifordul a sarkából* című könyvéről

Bajomi-Lázár Péter
Budapesti Gazdasági Egyetem

A társadalomtudományok egyik visszatérő kérdése az, hogy mi magyarázza a változást. Például a feudalizmus évszázadainak hosszú állandósága után a 17–18. században miért kezdődik el a nyugati társadalmak gyökeres átalakulása? Mi váltja ki a modernizációt: a szekularizációt, a közoktatás megjelenését, a könyv „második forradalmát”, a világkereskedelem kialakulását, az iparosodást, az urbanizációt, a társadalmi mobilitás növekedését és általában a tudományos ismeretek bővülését? Mi okozza e forradalmi – vagyis gyors, radikális és önmagukon túlmutató, azaz a társadalom egészét néhány generáció alatt felforgató – változásokat? A kutatók abban persze egyetértenek, hogy hiba volna egyetlen okot keresni a háttérben. Helyesebb különböző tényezők összjátékára gyanakodni, az okok és a következmények gyakran nehezen szétszalazható mátrixában pedig egy-egy tényező csupán *hozzájáruló ok* lehet.

A modernizáció gazdag irodalmába most új szempontot von be Philipp Blom történész könyve, az *Amikor a világ kifordul a sarkából – A kis jégkorszak (1570–1700) és a modern Nyugat hajnala*. A németül 2017-ben, magyarul 2023-ban megjelent kötet nemcsak a középkori időjárás drasztikus változásait dokumentálja, hanem az iparosodás, a polgárosodás és a kialakuló polgári nyilvánosság krónikája – egyben kritikája – is. A polgárosodást és az iparosodást elsősorban a „kis jégkorszaknak” tudja be, a nyilvánosság átalakulását pedig a polgárosodásnak és az iparosodásnak.

De mi az a kis jégkorszak? Blom szerint:

A kései középkortól, körülbelül a 14. század közepétől Európa egy felmelegedési időszakot élt át, amikor is a hőmérséklet átlagosan két-három fokkal volt melegebb a maiénál. Ezt a felmelegedést mintegy 1400-tól csupán egyetlen évszázad alatt erős lehűlés váltotta fel. Az átlaghőmérséklet két fokkal a 20. századi átlag alá zuhant, ami a középkori felmelegedéshez képest négy-öt fokos lehűlést jelentett. (15. o.)

E ponton érdemes közbevetni, hogy Blom könyvének egyik szakirodalmi előzménye, Brian Fagan hasonló című és témájú kötete (*The Little Ice Age. How Climate Made History, 1300–1850*. New York: Basic Books, 2000/2019) másként datálja a kis jégkorszakot: 1300 és 1850 közé teszi. Az ellentmondás azonban csak látszólagos: a kis jégkorszak nemcsak lehűlést jelentett, hanem szélsőségesen ingadozó – kiszámíthatatlan, de kitartóan mostoha – időjárást is, amely a földrajzi sajátosságok miatt akár egy-egy kontinensen belül is jelentős különbségekkel érvényesült. A gazdasági feljegyzések (például a szüret kezdetének egyre későbbre tolódó dátumai), a szépirodalmi források és a személyes naplók, a németalföldi festők havas tájakat ábrázoló képei, a fák különböző vastagságú évgyűrűi, a gleccserek évszázadok alatt felhalmozódó jégrétegei arról tanúskodnak, hogy szokatlanul forró nyarakat jegesen hideg telek követtek. A termést hol a hónapokig tartó szárazság, hol a szüntelen eső, hol a korai fagy tette tönkre. Velencében néha befagytak a csatornák, Londonban pedig vásárokat rendeztek a Temze jegén.

Fagan és Blom könyve egyébként kiegészíti egymást. Az előbbi mikrotörténeti nézőpontból rekonstruálja a kis jégkorszak eseményeit, vagyis szinte évről évre haladva követi figyelemmel egy-egy történelmi személy vagy település életének alakulását. Az utóbbi viszont inkább makrotörténeti megközelítésben, a hosszú távú folyamatokat vizsgálva írja le a társadalmi változásokat; igaz, számos esettanulmányt is kínál.

Blom a radikális társadalmi változások okát kutatva ezt írja:

Amikor a hőmérséklet kellőképpen lecsökkent, hogy a gabonatermesztést gyakran és jelentősen megzavarja, akkor Európa gazdasági alapja és vele együtt egész társadalmi rendje megingott. Az európaiak arra kényszerültek, hogy alternatívákat keressenek egy olyan életmódra, ami egy évezreden át alig változott. (99. o.)

Az éghajlatváltozás miatt előbb romlott a mezőgazdaság teljesítménye, majd éhínségek és járványok vitték el az európai lakosság tekintélyes részét, végül állandósuló háborúk következtek. Mivel a háborúkat finanszírozni kellett, kialakult a merkantilista – adószedő, növekedésalapú – nemzetállam, amely kiépítette az ipari forradalomnak keretet adó piacgazdaság intézményeit.

A szakirodalomban persze nem egyedülálló Blom állítása, hogy a válság generálta azokat a technológiai újításokat, amelyek aztán elvezettek az ipari forradalomhoz. Hasonlóan érvel például Manuel Castells is *A hálózati társadalom kialakulásában* (2000/2005), amikor azt írja, hogy az elmúlt század különböző – katonai, gazdasági, kulturális – válságai vezettek el azokhoz az újításokhoz, amelyek napjaink információtechnológiai forradalmát váltották ki.

Különösen figyelemre méltó ugyanakkor Blom könyvének szomorú végkövetkeztetése, amely szerint összességében – az ipari forradalmon keresztül – a kis jégkorszak vezetett el napjaink globális felmelegedéséhez. A válságot követő innováció tehát hosszú távon újabb válsághoz vezetett. A probléma megoldása új, talán még nagyobb problémát okozott. Hasonlóan érvel egyébként Fagan is, aki emellett azt is hangsúlyozza, hogy a mai felmelegedéshez nemcsak az ipari forradalom, hanem az azt megelőző kisebb mezőgazdasági forradalom is hozzájárult, mert az európaiak új szántóterületeket hódítottak el a természetől, ez pedig kíméletlen erdőirtással járt.

Míg az éghajlatváltozás és a modernizáció közötti okozati összefüggés igen valószínűnek tűnik, az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy vajon az előbbi nélkül is bekövetkezett volna-e az utóbbi. Bár e kérdést Blom ebben a formában nem teszi fel, azt ő is jelzi, hogy már a kis jégkorszak *előtt* is voltak innovatív európai régiók, különösen a Mediterráneumban. Az éghajlatváltozás azonban megváltoztatta a geopolitikai viszonyokat:

Itália, ahol jóval Európa többi része előtt végbement a reneszánsz, a 17. század folyamán történelmi álomba merült; Spanyolország, ami első európai országgént hatalmas vagyonokat importált gyarmatairól, hirtelen jött gazdagságát nem tudta produktívan kihasználni, Európa egyik legelmaradottabb és legszegényebb országává vált; ezzel szemben Hollandia, ami alig rendelkezett földdel és erőforrásokkal, két generáció alatt a világ legnagyobb tengeri hatalmává, a kulturális innováció centrumává vált. (22. o.)

Blom szerint a spanyol birodalom bukásáért közvetlenül is a szélsőséges időjárás felelt: a Nagy Armada, korának legnagyobb hadiflottája 1588-ban szokatlanul erős viharba került, amely minden második hajóját a tenger fenekére küldte.

Itt érdemes utalni arra, amit Fagan ír némileg hasonló kontextusban. Amikor azt vizsgálja, miért éppen az egyik, és nem a másik országban történtek meg elsőként a radikális technológiai és társadalmi változások, figyelemre méltó különbségeket talál. A mezőgazdasági és az ipari termelés forradalma például azért jelent meg korábban Angliában, mint Franciaországban, mert itt a nemesség nem érezte rangján alulinak, hogy üzleti vállalkozásba fogjon. Az angol nemes alkalmazkodott és fennmaradt; a francia arisztokráta nem értette meg az idők szavát és elbukott.

Blom könyvének második része illeszkedik a nyilvánosságtörténet – mások mellett Benedict Anderson, Jürgen Habermas és James W. Carey által jegyzett – szakirodalmába, amely voltaképpen a polgárosodás és az iparosodás következményének tekinti a polgári nyilvánosság megjelenését. Mint Blom írja, a Sorbonne a katolikusoké, Oxford és Cambridge az anglikánoké, a német nyelvterület egyetemai pedig a protestánsoké voltak. A tudományos és oktatási forradalom egyik központja azért lett épp a németalföldi Leiden, és nem Európa valamelyik másik városa, mert az itteni egyetem oktatóinak és diákjainak nem kellett egyik felekezettel sem hitet tenniük. A kor szabadgondolkodói, disszidensei és ateistái így a szabad légkörű hollandiai városban gyűltek össze, mert

itt a tudományos vita kevesebb korlátba ütközött, mint Európa más régióiban, ahol az egyházak üldözték a veszélyesnek bélyegzett gondolatok terjesztőit. Leidenben dolgozott Descartes és Spinoza is.

Hollandia tehát az innováció egyik központja volt, s ebben – paradox módon – éppen különösen hátrányos helyzete segítette. Művelhető területek híján a hollandok új földeket hódítottak el a tengertől, a mocsaras vidékeket szelmalmokkal és csatornákkal csapolták le, a monokulturális mezőgazdaságot diverzifikálták, a tengerentúlról pedig új növényeket hoztak be, amelyeket aztán meghonosítottak. Létrehozták a hajózás kockázatát megosztó kereskedőházakat. Megalapították az első részvénytársaságokat és tőzsdéket. Kialakult a piacgazdaság. A feudalizmus évszázados struktúrái meginogtak.

Az új gazdasági vállalkozások lehetőséget teremtettek a gyors társadalmi felemelkedésre – egyben drasztikusan megnövelték a vagyoni különbségeket is. A piacgazdaság alapja a távoli földrészek meghódítása és a kiépülő világkereskedelem lett. A felvilágosodás így szorosan összefonódott a gyarmatok kíméletlen kizsákmányolásával. A minden ember egyenlősége mellett érvelő John Locke például ültetvényigazgatóként fontos szereplője volt a rabszolgotartásnak. Voltaire befektetőként ugyancsak a gyarmati rabszolgaságból gyarapította vagyonát.

A kereskedelemnek köszönhetően felemelkedő európai polgárság taníttatta gyermekeit, főleg a fiúkat: 1600 körül egyre több iskola nyitotta meg kapuit, s egyre többen tanultak meg írni és olvasni – Hollandia mellett némi késéssel Angliában, Franciaországban, majd német nyelvterületen is. A könyvek egyre olcsóbbá váltak. Megjelentek a nyomtatott újságok, az udvar és az egyház vezetőin gúnyolódó politikai pamfletek. A protestáns reformáció térhódításával a római keresztény egyház elveszítette az írott szó és az oktatás terén élvezett monopóliumát. Kialakult „a betűk köztársasága”.

Blom a korszak gyorsan változó szellemét seregnyi kiemelkedő szabadgondolkodó életrajzának olvasmányos ismertetésével érzékelteti. Egyaránt találunk közöttük ismert és kevésbé ismert neveket. Álljon most itt illusztrációként egy kevésbé ismert radikális gondolkodó különösen érdekes története:

Franciscus van der Enden (1602–1674) az oktatási forradalom tipikus terméke volt, egy takács fia, egykori jezsuita Antwerpenből. ... azért hagyta ott a jezsuitákat, mert a világról alkotott véleménye túlságosan eltért az egyháztól ... ő maga is két traktátust írt a toleranciáról és egy ideális köztársaságról, amelyekben a szekuláris államot és a demokráciát, s mindkét nemnek egyenlően járó oktatást, a humánus büntetés-végrehajtást és a rabszolgaság eltörlését álmodta meg. ... Az egykori pap francia barátaival államcsínyt tervezett, melynek eredménye egy független köztársaság lett volna Normandiában, ahol a saját társadalmi víziói valósulnak meg. Ez volt az első ismert forradalom a történelemben, amely szekuláris koncepción alapult. [A kísérlet bukása után] Van den Enden áttelepült Párizsba. Tovább ápolta forradalmi gondolatait, és francia kapcsolatai bevonták egy XIV. Lajos elleni összeesküvésbe, még mindig annak reményében, hogy megélheti az ideális köztársaság megalapítását. Az alkotmányát már megírta. Az államcsínyt elárulták, az összeesküvőket kihallgatások és kínzások után 1674. november 27-én a Bastille előtt kivégezték. Mivel nem volt nemes, Van den Endent nem lefejezték, hanem felakasztották. ... Franciscus van den Enden is amellet érvelt, hogy a lélek halandó, a vallás nem más, mint hiszékeny tömegek manipulálása, a mennyország és a pokol létezése pedig egyszerűen nevetséges. (194–195. & 205. o.)

Blom hozzáteszi, hogy az éghajlatváltozás nemcsak a szkeptikus gondolkodás megjelenéséhez vezetett el, hanem a hívők radikalizálódásához is. Az időjárási anomáliákat sokan isten haragjával magyarázták, és a boszorkányokat okolták értük: Európa-szerte mintegy 110 ezer boszorkányper zajlott le, s ezek több mint fele kivégzéssel végződött. Önjelölt messiások járták a kontinenst. Kelet-Európában – különösen Ukrajnában – fel lángolt a vallási gyökerű antiszemitizmus:

Kelet-Európa zsidóságának mintegy harmada lett pogromok áldozata. A parasztok zsidógyűlöletét nemcsak vallási, hanem gazdasági okok is motiválták, amit a klíma

rosszabbá válása még tovább erősített. ... Az egyszerű emberek számára ... a zsidók már a 17. században a (korai) kapitalista rend megtestesítőivé váltak. (211. o.)

Blom ennél is tovább megy: azt írja, a kis jégkorszak vezetett el egy új valláshoz: a piaci liberalizmusba vetett naiv idealista hithez is. A növekedésalapú – ám a természetet és az embert egyaránt kizsákmányoló – kapitalizmus ideológiája szerinte sok szempontból nélkülözi a racionális vonásokat, mert a legtöbb embernek szüksége van valamilyen transzcendens gondolati kapaszkodóra:

A „piac” tökéletesnek bizonyult, hogy a fejünkben Isten, a világszellem és a haladás helyére lépjen. ... A piacokról úgy beszélünk, mint távoli istenekről, akiket el lehet bizonytalanítani, akik letargikusak vagy hiperaktívak lehetnek. Emberáldozatokat mutatunk be a növekedés oltárán. ... A szabad piac vallásának más aspektusain is fellelhető a vallásos gondolkodásmód – legelőször azon a feltételezésen, hogy a szabad piac belső dinamikája révén elhozza és védelmezi a szabadságot. (257. o.)

A történelem vakon halad, az emberiség egyik válságtól a másikig bukdácsol. A fejlődés csupán illúzió.

Philipp Blom könyve magyarul Mesés Péter gondos fordításában olvasható. A szép formátumú, fekete-fehér illusztrációkban gazdag kötetet öröm kézbe venni és nehéz letenni. Az inkább esszéjelleggel, mintsem szárazan tudományos stílusban megírt szöveg izgalmas és inspiráló időutazásra viszi olvasóját. A könyvet hasznos névmutató zárja.

A rigorózus nyilvánosságtörténeti irományokhoz szokott olvasó legfeljebb arra panaszkodhat, hogy a narratíva nem kronologikus, hanem előre-hátra és oda-vissza ugrál az évszázadok és az országok között, csapongva tárgyalja a klímaváltozás közvetlen és közvetett hatásait. A szerző hol leíró-magyarázó, hol normatív perspektívában szemléli a tárgyalt eseményeket. Hivatkozásai pedig elnagyoltak, és ahol vannak, ott is nehezen kezelhető végjegyzetekben olvashatók. (Philipp Blom: *Amikor a világ kifordult a sarkából. A kis jégkorszak (1570–1700) és a modern Nyugat hajnala*. Mesés Péter fordítása. Budapest: Európa, 2023, ISBN 978 963 504 819 9, 318. oldal, 4894 forint.)